

DOMONKOSI ÁGNES

**NYELVI BABONÁK ÉS SZTEREOTÍPIÁK:
A HELYES ÉS A HELYTELEN A NÉPI NYELVÉSZETI SZEMLÉLETBEN**

1. A nyelvi babonák és a nyelv népi szemlélete

1.1. A nyelvhasználatl kapcsolatos, a kiejtéstől a szövegalkotás kérdéseiig terjedő, közkeletű álszabályokat feltételezhetően a magyar beszélők többsége ismer. Ezek a nyelvi babonák általában leegyszerűsített, a közlőhelyzettől elvonatkoztatott, kizárólagos helytelenítések, tiltások, és ráadásul igen gyakran széles körben elterjedt nyelvi jelenségekre vonatkoznak (vö. Szepesy 1986; Wacha 2002). Az egyes konkrét nyelvhasználati babonák sokszor nyelvi mítoszokban, vagyis általános érvényű hiedelmekben gyökereznek (vö. Lanstyák, ebben a kötetben): így például a *de viszont* kötőszóhalmozás helytelenítése abban a nyelvi mítoszban, mely szerint az azonos funkciók ismétlődése felesleges és kerülendő a nyelvhasználatban; a kötőszóval való mondatkezdés tiltása pedig abban a hiedelemben, mely szerint az explicit, teljes mondatokból felépülő, egyes írásbeli szövegtípusokra jellemző közlésformák felsőbbrendűek, jobbak az élőbeszédre jellemző közlésformáknál.

1.2. A népi nyelvészeti kutatások szemléletmódja és módszerei több tekintetben módosíthatják és árnyalhatják a nyelvhasználati hiedelmek, a nyelvi babonák mint kollektív tudatjelenségek szerepének és a nyelvhasználatra, nyelvi változásokra gyakorolt hatásának értelmezését is. A népi nyelvészet ugyanis elsősorban a nyelvről szóló tudatosult köznapi elképzelések, értékítéletek és sztereotípiák elemzésével foglalkozik.

A népi nyelvészet megállapítása szerint a népi szemlélet, vagyis a nyelvről való hétköznapi, nyelvészetiileg strukturálatlan gondolkodás a nyelvet a kognitív beágyazottságon kívüli valóságként képzei el, amelynek létezik egy ideális formája. Ez az ideális forma a beszélő embertől függetlenül létezik, és az egyén eltérhet ugyan tőle, de az eltéréseket a köznapi gondolkodás, a nyelvről való tudásunk tudatosult része hibaként, esetleg nyelvjárási jelenségként, helytelen nyelvhasználatként értékeli. A nyelv népi szemléletében ezzel összefüggésben igen erős a jó–rossz; helyes–helytelen dichotómiájának érvényesülése (vö. Preston–Robinson 2005: 133–149).

Az elképzelt idealisztikus nyelvhez viszonyított nyelvi változatok, vagyis a felülről lefelé épülő népi szemlélet, illetve a nyelvek változatosságát a nyelvváltozatok felől értelmező, tehát alulról felfelé épülő nyelvészeti elméletek legfőbb különbségeit Preston és Robinson így ábrázolják (2005):

érvényesítő látásmóddal és a köznapi gondolkodásban örökítő képzetekkel, ezáltal a tudományos szemléletformálás helyett sokszor a köznapi gondolkodás babonáit erősítette és erősíti. A helyes–helytelen kettőség érvényesítése pedig a nyelvi reflexió sematikusságának növelése által a nyelvi bizonytalanság fokozásához is hozzájárulhat.

A nyelvi változatosság és változás természetességének és funkcióinak elfogadásához mind az oktatásban, mind a nyelvi tanácsadásban és ismeretterjesztésben, mind a nyelvhasználati segédeszközökben szükségesnek látszik a jelenlegi szemlélet erőteljes átértékelése, sőt az ezekben a tevékenységekben érvényesülő mitikus és babonás összetevők kritikus feltérképezése is (vö. Lanstyák, ebben a kötetben). A helyes–helytelen megkülönböztetésre épülő kategorizáció ugyanis csak a nyelvhasználat többszintűségének tudatosításával, a nyelvváltozatok, a nyelvi variabilitás elismerésével veszithetne jelentőségéből a hétköznapi nyelvi tudásban, ehhez azonban arra lenne szükség, hogy a nyelv-művelés és az anyanyelvi nevelés ne a sztenderdet önértékként kezelő, azt a helyesség képzetével azonosító szemléletmódot erősítse.

A nyelvi tanácsadásban és a nyelvhasználati segédeszközökben tehát a szemléletformálás, a nyelvi reflexiót működtető tudás árnyalása, differenciálása érdekében szükségesnek látszik a nyelvváltozatok sokféleségének, a nyelvi környezetek többszintűségének figyelembevétele. A helyes–helytelen ellentéppárral jellemezhető kielégítően a nyelvhasználati gyakorlatban létező jelenségek; a nyelvhelyesség eszménye pedig nem jelentheti minden helyzetben a sztenderd formák elvárását, hanem a megfelelés fogalmát a középpontba helyezve a közléshelyzetnek megfelelő, a közösségben elfogadott közlésformák használatát lenne szükséges hangsúlyoznia.

A helyzettől függő helyesség, vagyis a megfelelés eszményének érvényesítése Sándor Klára véleménye szerint szükségtelenné tenné a nyelvhasználati tanácsadást, mert ez a tevékenység „a tanácsokat azoknak az embereknek adná, akiknek a viselkedéséből a szabályokat elvonatkoztatta – más szavakkal: akik a szabályokat jóval előtte ismerték, s (ha nem is tudatosan) ezeknek megfelelően viselkedtek” (2006: 983). Véleményem szerint azonban a nyelvi szocializáció, a beszélőközösség és az azon belüli legkülönbözőbb csoportok nyelvi elvárásaihoz való igazodás nem mindig spontán folyamat, és ezért egyrészt a helyzettől függő normák sajátosságainak megismertetésében, másrészt pedig a nyelvi reflexió képességének fejlesztésében igen fontos szerepe van az anyanyelvi nevelésnek és a szervezett nyelvalakításnak², a különböző nyelvalakító tevékenységeknek is.

3. A nyelvi helyesség és helytelenség sztereotípiái – egy attitűdvizsgálat tükrében

3.1. A nyelvhasználattal kapcsolatos tudatosult értékítéletek, sztereotípiák meglétét, illetve a babonák működését két különböző módszer alkalmazásával próbálom meg bemutatni. Egyrészt aktív módszerrel gyűjtött adatok alapján, egy nyelvi attitűdöket vizsgáló kérdőív válaszainak értékelése révén, másrészt pedig beavatkozásmentes módszerrel, egyes konkrét babonák internetes előfordulásait, azok szerepeit értelmezve.

A nyelvhasználat szabályozottságához való viszony lehetséges változatainak és szerepeinek feltárására a Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztályán attitűdvizsgálatba kezdünk.

Kutatásunk tervezése során kiemelt jelentőségű kérdésnek számított, hogy mely nyelvi sajátosságok játsszák a legnagyobb szerepet a nyelvváltozatokkal, a nyelvi változatos-

sággal kapcsolatos attitűdök kiváltásában, és hogy milyen elképzelések, teóriák, magyarázatok élnek a nyelvi változatossággal, nyelvvel, a helyes és a helytelen nyelvhasználattal kapcsolatban. A kérdőív és az interjúvázlat megszerkesztése során ezért arra törekedtünk, hogy az adatközlők egyéni nyelvhasználati tapasztalatait és spontán vélekedéseit minél alaposabban tárjuk fel, így annak ellenére, hogy számítottunk az értékelhetetlen és üres válaszokra, számos nyitott kérdést is feltettünk.

A folyamatban lévő kutatás adataiból a nyelvi sztereotípiák feltárására 100 nem magyar szakos, illetve 20 magyar szakos főiskolai hallgató által kitöltött kérdőívnek a helyes és a helytelen nyelvhasználatra vonatkozó megállapításait tekintem át. Ennek értékeléséhez a kérdőív következő kérdéseire kapott válaszokat veszem figyelembe:

21. Véleménye szerint milyen jellemzői vannak a helyes magyar nyelvhasználatnak?
22. Véleménye szerint milyen jellemzői vannak a helytelen magyar nyelvhasználatnak?
27. Ha nagyon helyesen akar beszélni, akkor mire figyel különösen? Mit kerül, és mit igyekszik követni?
28. Vannak-e olyan nyelvhasználati jelenségek, amelyek zavarják mások beszédében, írásában?
 - a) Vannak.
 - b) Nincsenek.
29. Ha vannak, próbálja meg felidézni, hogy melyek ezek a zavaró nyelvhasználati sajátosságok!
30. Próbálja megindokolni, hogy miért zavarják ezek a nyelvhasználati jelenségek!

Az ezekre a kérdésekre kapott válaszokon kívül értékeltem az összes olyan választ, amelyben a helyesség–helytelenség vonatkozásában konkrét nyelvi jelenségeket említettek meg az adatközlők.

A helyes és helytelen nyelvhasználattal kapcsolatban megfogalmazott állítások látványosan mutatják annak a szemléletnek az érvényesülését, amely szerint a helyesség a nyelvhasználatától függetlenül leírható, megragadható, olyan valami, ami szemben állhat a beszélők saját természetes nyelvhasználatával:

- ...a helyes magyar beszéd szabályait kevesen ismerik (21/46)³;
- Az iskolásoknak nehéz a magyar nyelv szabályait megtanulni, ezért egy részüket nem is érdekli, és úgy beszélnek, ahogy otthon hallják (22/73);
- Ha helyesen próbálok beszélni, követem a nagykönyvben leírtakat (27/51).

Ezek a vélekedések igazolják Szepesy Gyulának a babonák működésével kapcsolatos megfigyelését is:

Az általánosan használt nyelvi eszközök hibáztatása folytán hovatovább kialakul egy olyan fölfogás, hogy a többség rosszul beszél magyarul. (...) [A]kik... mégis mindenképpen szerepelni akarnak, vagy akiknek pozíciójuknál fogva szerepelniük kell a nyilvánosság előtt, azok iparkodnak olyan nyelven beszélni, amely lényegesen különbözik a természetes anyanyelvtől. Teszik ezt abban a hitben, hogy akkor beszélnek helyesen és választékosan, ha minél kevésbé hasonlít beszédjük a megszokott beszédhez. (Szepesy 1986: 5.)

3.2. A helyes nyelvhasználatra vonatkozó megállapítások (21. kérdés) általános sajátosságokat foglalnak össze a nyelvhasználat minden szintjéről. Ezeket a jellemzőket az adatközlők megfogalmazásában, előfordulási gyakoriságuk sorrendjében mutatom be. A helyes nyelvhasználat sajátosságai az adatközlők vélekedései alapján a következők:

- a nyelvtani szabályok használata / helyes alkalmazása,
- kerek egész mondatok használata / szép kerek mondatokban kérdezni és válaszolni,
- megfelelő szókincs / nagy szókincs / szinonimák használata / a helyzetnek megfelelő szóhasználat / szóismétlés nélküli,
- helyes ragozás,
- hangos, artikulált beszéd, kiejtés / jó artikuláció / helyes artikulálás / nyitott szájjal való beszéd,
- helyes hangsúlyozás,
- egyszerűség, érthetőség / érthető, jól megfogalmazott, tartalmas és egyben egyszerű kifejezések használata, egyszerű, érthetően megfogalmazott mondatok,
- helyes szórend,
- jól megszerkesztett mondatok / a mondatok szerkesztése logikus.

A helyes nyelvhasználatról alkotott képzetek nem kifejtik, inkább csak felbontják, a nyelvhasználat egyes szintjeire vetítik a helyesség kritériumát, ezzel is azt mutatva, hogy a nyelvről alkotott köznapi tudást mennyire áthatják az idealisztikus nyelvről alkotott elképzelések.

A kommunikativitás és a funkcionalitás igénye csak egy-két kérdőív anyagában jelenik meg, azokban is a nyelvi eszménynek való megfelelés igénye után:

Először is ügyelni kell a megfelelő szavak használatára, a ragozásra, a kiejtésre, és arra, hogy mások is megértsek, amit mondunk (22/67).

A helyes nyelvhasználat kritériumaira vonatkozóan emellett az iskolai oktatás során elvárt, kidolgozott, explicit közlések minden beszédhelyzetre kiterjesztett elvárását is jelzik ezek a vélemények.

3.3. A helytelen nyelvhasználatról alkotott vélemények, leírások a helyes nyelvhasználat jellemzésénél több konkrétumot tartalmaznak (22. kérdés): ebben az ellentmondásban is érzékelhető az a sajátosság, hogy a nyelvhelyesség eszményének érvényesülése sokszor nem a kommunikációs szándéknak megfelelően megformált közlések igényét, hanem egyes jelenségek hibáztatását, pellengérré állítását, kényszeres elkerülését jelenti. A helytelen nyelvhasználat jellemzői az adatközlők vélekedései szerint:

- szóismétlés,
- idegen szavak használata / sok idegen szó használata / idegenszó-dömping ,
- trágár beszéd / csúnya beszéd / káromkodás, trágár szavak,
- helytelen ragozás,
- nyelvtani szabályok figyelmen kívül hagyása,
- töltelékszavak használata,
- hadarás,
- gyakori ö-zés (nyökögés),
- tájszólások (!),

- zsargonszavak használata,
- helytelen szórend,
- mormogás, motyogás / ha valaki nem artikulál rendesen,
- nem jól formáltak a mondatok, hiányos mondatok / túlzott, cirkalmazottan fogalmazott mondatok,
- néhány konkrét nyelvi jelenség: *mán, máma, suk-sük, -nák*.

A helytelen nyelvhasználatról összeálló jellemzés egyértelműen tárja elénk a nyelvi változatosság, tagoltság tudatosításának hiányát, ugyanis olyan jelenségek minősítődnének helytelennek, amelyek egyrészt egyes nyelvváltozatokban, másrészt egyes közlés-helyzetekben a kommunikáció szokásos vagy egyenesen szükségszerű velejárói.

Ezek a sztereotípiák gyakran a hibázott nyelvi jelenségekkel kapcsolatosan töredekiesen megjegyzett, félreértett tudást jelenítik meg, jól példázza ezt egy budapesti főiskolás lány véleménye:

Szlang túlzott használata, ikes igék nem szabályszerű használata, többes szám gyakoribb használata a kellelénél (22/84).

A kommunikativitás igénye, a kifejezőerő szerepe ezekben a vélekedésekben is jellemzően az idealisztikus nyelvnek való megfelelés eszménye után vetődik fel:

Szerintem legtöbben a ragozást rontják el, nekem ez a tapasztalatom. Sokan nem tudják kifejezni szavakkal, amit gondolnak (22/67).

3.4. A 27. kérdés célja az volt, hogy személyessé tegye a helyesség–helytelenség problémáját, ezért arra kérdezett rá, hogy az adatközlők a saját beszédükben mire törek-szenek, és mit próbálnak meg kerülni.

A nyelvhasználati törekvések alapján a helyesség eszményével teljesen összhangban lévő kép rajzolódik ki, amely csupán néhány adatközlőnél egészül ki speciálisabb, konkrét jelenségekkel. Érdekes azonban, hogy ebből a személyesebb nézőpontból már megjelenik egy pragmatikai jelenség, az udvariasság szerepe, illetve néhány megfogalmazásban jelen van az érthetőség, a kommunikativitás igénye is:

- változatos, bő szóincsre,
- egész mondatokban beszéljek,
- szóhasználatra / idegen szavak használatának pontosságára,
- tagoltan, folyamatosan beszéljek,
- tisztán, ne hadarva beszéljek,
- udvariasan beszéljek,
- a nyelvhelyességre,
- pontos, világos, tiszta beszédre/ érthető legyek mások számára,
- korrekt fogalomhasználatra,
- helyes ragozásra / ikes ragozásra/ a toldalékok helyes használatára.

Összhangban a helyesség–helytelenség értelmezése során tapasztaltakkal az elkerült jelenségekre jóval több, változatosabb és konkrét példákat hoztak az adatközlők:

- szóismétlések / többszöri szóismétlés,
- idegen szavak használata – kerülni kell az idegen szavak használatát, kivéve, ha szakmai jellegű
- töltelékszavak,
- ö-zés (nyökögés),
- trágár beszéd, csúnya szavak,
- szleng használata,
- hiányos mondatok,
- népies jellegű szavak / tájszólás / igyekszem nem palócosan beszélni,
- modorosság,
- a szituációnak nem megfelelő szavak,
- „próbálom kerülni a bonyolult nyelvtant”
- konkrétumok:
 - ikes igék nem szabályszerű használata,
 - *hát* („odafigyelek arra, hogy ne említsem a *hát* szót”),
 - *nem-e*,
 - *de viszont*,
 - nákolás.

Az erre a kérdésre kapott válaszok között elvértve feltűnik a regiszterhez, illetve a közléshelyzethez való igazodás igénye is, a szakmai nyelvhasználat sajátosságainak figyelembe vételében, illetve a szituáció szerepének megjelölésében.

3.5. A saját nyelvváltozatunkban való otthonosság és a különbségektől való idegenkedés érzete erőteljesen befolyásolja a nyelvi helyességről és helytelenségről alkotott képzeiteinket. A kérdőívek anyagában ezt bizonyítja, hogy a legtöbb és legsokrétűbb válaszokat arra a kérdésre kaptuk, amelyben arra kérdeztünk rá, hogy mások nyelvhasználatában zavarja-e valami az adatközlőket. Erre a kérdésre érkezett a legtöbb konkrét nyelvi jelenséget megemlítő válasz is:

- töltelékszavak,
- agresszív beszéd, káromkodás,
- nyelvjárásiasság / nagyon falusias beszéd / ha nagyon nyelvjárásiassan beszél valaki,
- túl sok idegen szó,
- ö-zés (nyökögés),
- suk-sükölés,
- nákolás,
- névelő használata tulajdonnevek előtt,
- mondatkezdő *hát*,
- *de viszont*,
- motyogás,
- *nyóc*,
- *mink – tik*,
- *-ba, -be – -ban, -ben* keverése,
- szövégi hangok elharapása,
- *kellesz, leszesz*,
- félmondatok, ha valaki nem tudja a mondandóját érthetően megfogalmazni.

3.6. Az adatközlőket zavaró nyelvi jelenségek mögött meghúzódó indokokra is rákérdeztünk (30. kérdés). Az erre vonatkozó magyarázatok két csoportra bonthatók. Az egyik a saját nyelvhasználatától való különbséget hangsúlyozza:

- Nem értem, miért mondják így, számomra így értelmetlen, ezért zavar (30/58);
- Mert olyan helyen nőttem fel, ahol ilyenekkel nem találkoztam, és most, hogy elkerültem otthonról, sérti a fülemet, és szokatlan számomra (30/89).

Ezek között a vélekedések között is csak elenyésző számú megfogalmazásban fedezhető fel az abszolút helyességtől elszakadó, a helyesség fogalmának viszonylagosságát érzékelő szemlélet:

Szokatlan ezek használata, mert számomra nem ez a helyes alakja a szónak, de más nyelvjárási területen ez természetes az embereknek (*kellesz, leszesz*) (30/96).

A másik magyarázat viszont nem egyszerűen a saját nyelvváltozattól való különbségre, hanem a helyesség eszményére hivatkozik:

- Egész egyszerűen megszoktam a környezetemben élők helyes beszédét, és ezért bántja a fülemet a helytelen beszéd (30/72);
- Mert én ismerem a szabályt, és hidegrázást kapok, ha nem úgy látom (30/59).

Esling az angol nyelvre nézve megcáfolta a „Rajtam kívül mindenkinek van tájszólása” mítoszát (1998: 169–175), amely szintén arra a sajátosságra épül, hogy a mindig a saját tapasztalatainkhoz viszonyító kategorizáció révén a saját nyelvhasználatunkat érzékeljük a legtermészetesebbnek.

3.7. Már a kérdőívben feltett kérdések egy része is tartalmazza prekonceptióként azt az átfogó nyelvi mítoszt, amely a válaszok háttérének sokaságában meghúzódik, ugyanis azzal, hogy a helyesség és a helytelenség kategóriájára kérdezzük rá, a dichotómiára épülő, nem pedig a fokozati, illetve több nézőpontot érvényesítő kategorizáció képzetét erősítjük. Ez a módszer azért lehet mégis célravezető, mert korábbi tapasztalatok, vizsgálatok és a többi kérdésre kapott válaszok is azt igazolják, hogy a helyes–helytelen kategorizáció valóban erőteljesen működik a köznapi gondolkodásban, és így kérdéseink ennek a megkülönböztetésnek a részleteit tudják vizsgálni.

A kérdőív anyagának háttérében meghúzódó átfogó nyelvi mítosz tehát az, hogy léteznek olyan közkeletűen használt nyelvi jelenségek, amelyek eredően rosszak, helytelenek, vagyis a változatok közötti különbségek leírhatók a helyes és helytelen kategóriáival. Ez a mítosz pedig a köznapi gondolkodásnak arra a sajátosságára vezethető vissza, hogy az érzékelt különbségekhez jellemzően értékbeli különbségeket is rendel.

A helyes–helytelen mítosza részletezhető is a kérdőívben kapott vélemények alapján:

- (a) az irodalmi nyelvi, köznyelvi változatok jobbak, helyesebbek, mint a nyelvjárási változatok;
- (b) az írott nyelvhasználaton alapuló, kifejtett közlések jobbak, helyesebbek, mint a kifejtetlen, töredékes közlések;
- (c) az eredetüket tekintve magyar kifejezések jobbak, helyesebbek, mint a más nyelvekből átvett, idegen nyelvi változatok.

Ezekkel a mítoszokkal együtt él – bár az írott nyelvi és a köznyelvi hiedelemnek részben ellentmond – az a talán legalapvetőbb szemlélet, mely szerint:

- (d) az általunk használt változat, vagyis a tapasztalataink alapján ismerősebb változat jobb, helyesebb, mint a számunkra ismeretlen, mások által használt változat.

3.8. A tudatosult nyelvi vélekedések kialakításában, formálásában az iskolának van a legfontosabb szerepe. Kiss Jenő a helyes és a helytelen nyelvhasználatról általános iskolások által adott metanyelvi válaszokat értékelve így fogalmaz:

Az írott köznyelv normáinak megtanításával, tudatosításával, rendszeres számonkérésével és ellenőrzésével az iskola veti meg a tudatos nyelvi tudat alapjait. Az iskola tudatosítja legszélesebb körben s leginkább maradandó hatással a nyelvváltozatok közötti presztízsbeli különbségeket is. (Kiss 1998/2002: 30.)

Az anyanyelvoktatás szükségszerűen az egységesként leírható nyelv képzetét, illetve a helyesség–helytelenség képzetét erősíti több szinten is: egyrészt mert céljából, funkciójából adódóan a köznyelvi normát közvetíti, másrészt pedig mert tananyagában túlsúlyban van az olyan jellegű leíró nyelvészeti alapozás, amelynek kimondatlan előfeltétele a nyelv homogenitása.

A köznyelvi norma közvetítése az anyanyelvoktatás fontos feladata, hiszen célja az anyanyelvével jól bántó, a legkülönbözőbb közléshelyzetekben is sikeresen elboldoguló nyelvhasználók nevelése, a magyar beszélőközösség pedig erősen normatív beállítódású, a sztenderd presztízse történetileg hagyományozódóan nagy, a nyelvhasználat hatással van a társadalmi érvényesülésre. A társasnyelvészeti szempontok tananyagba épülése tehetné lehetővé azonban azt, hogy a köznyelv központi szerepe mellett a nyelvi változatosság ténye, szerepe és társadalmi összefüggései tudatosodjanak az anyanyelvi nevelés során (bővebben Domonkosi 2004).

4. A nyelvi babonák szerepe a nyelvi reflexióban – internetes társalgások vizsgálatának tükrében

A nyelvi babonák érvényesülését mutatják – a kérdőívek anyagán kívül – egyes közkeletű álszabályok internetes előfordulásai is. Egyes nyelvi tévhitek kollektív örökítődésekben szerepet játszik szentenciaszerű megfogalmazásuk, és így könnyű ismételtőségük is. Egy másodéves, magyar szakos főiskolai hallgató az attitűdvizsgálat során így fogalmazott:

Mikor általános iskolába jártam, sokszor javította ki a beszédemet vagy fogalmazásomat a tanár, s volt olyan mondata, amit legalább ezerszer elismételt, s így jegyeztem meg. Nálunk nagyon gyakori volt az a javító mondat, hogy „Nincs de viszont, vagy de vagy viszont”. Illetve arra is sokszor lettünk figyelmeztetve, hogy *háttal* nem kezdünk mondatot. Ez a két „törvény” azóta is elevenen él bennem, s megszégésükre sosem vetemednék.

Ez a vélekedés is mutatja, hogy a tömör és kinyilatkoztatásszerű megfogalmazás is hozzájárul ahhoz, hogy ezek a babonák szinte törvényként, a tanári tekintély által is hitelesítve hagyományozódnak.

4.1. A babonáknak a nyelvi reflexióban, azon belül is a nyelvhasználat értékelésében érvényesülő szerepeit kutatva a Google internetes kereső segítségével három közkeletű babona előfordulásaira kerestem rá. 2004. szeptember 20-án ismétlődések nélkül számolva a *vagy de, vagy viszont* 24-szer, a *háttal (kötszóval) nem kezdünk mondatot* változatai 850-szer, a *macska fel/föl van mászva a fára* variációi pedig 131-szer fordultak elő.

Az előfordulások szövegkörnyezetét megvizsgálva arra kerestem választ, hogy hogyan, milyen attitűddel viszonyulnak a nyelvhasználók ezekhez a babonákhoz, vagyis mi a nyelvi reflexió szerepe ezekben a közlésekben. Mindhárom babona esetében ugyanazokat a tipikus beszélői hozzáállásokat ismerhetjük föl: a babonával való azonosulást, a kételyt és az elutasítást.

4.1.1. Az azonosuló attitűd általában kritikus szemlélettel párosul: igen gyakran az internetes fórumok vitahelyzeteiben jelenik meg. A másik hozzászólóval akár több szempontból is vitatkozva a nyelvhasználatát is kritizálja a beszélő, és ebben a vitában egy-egy közkeletű babona – amelynek igazságértéke e nézőpont szerint megkérdőjelezhetetlen – könnyen a beszédpartner ellen fordítható eszközzé válhat, mint a következő párbeszédben:

Gibzo

Nincs baj a vnet-el nem kapcsol szép még 1 nap után sem. De viszont a matav gyorsabb Csak azt nem tudom mit!!! :)))

Anonymous

Gibzo, vagy de, vagy viszont. A két szót együtt nem lehet használni. Szomorú, hogy egy újságírótól lehet ilyeneket olvasni. :(

Sajátos, hogy a hozzászólásban előforduló valódi helyesírási hibákat nem javítja a beszédpartner, csupán a babona révén a figyelme előterében levő nyelvhasználati jelenségekre kapja fel a fejét.

A párbeszédben részt nem vevőket minősítve is megjelenhetnek ilyen nyelvhelyességi ítéletek:

2004-06-08 11:01:18, brigi23

nem vagy buta! Igen, az ú a gáz benne :))

A de-visited tényleg ugyanazt jelenti.

Én mindenkit ki szoktam javítani, ha ezt mondja: vagy de vagy viszont!

(még a főnökömet is :P)

Az azonosuló–kritikus beállítódású véleményekben néhány esetben a nyelv művelőkre, nyelvészekre is hivatkoznak mint a nyelvhelyesség letéteményeseire:

- Matej

Kedves Atici ! Csak Grétsy tanár úr kedvéért: vagy de, vagy viszont, a nem sok pedig nem egy szó.

- A doki nekem is kedvencem, mert nem elég, hogy jó fej, még helyes pasi is... no comment ez a női nem egy hozzászólójától. Ami nekem feltűnt a műsoraiban, az a

„deviszont”, amit előszeretettel használ, egy adásban többször, mit szólna ehhez Nádasy Ádám? Mert ugye vagy de, vagy viszont?

4.1.2. Az internetes előfordulások alapján a leggyakoribbnak a kételkedő–önironikus attitűd látszik. Ezekben a helyzetekben a beszélő használja a nyelvi formát, de valamilyen módon azért jelzi, hogy tud a babona létezéséről:

- Szia Misa! El voltam utazva* az emult jó pár napban (volt kirándulás is, meg munka is), de majd most hétvégén rámozdulok a dologra, körbefenképezem jól (c:
* a macska meg fel van mászva a fára :o)
- Hát (háttal nem kezdünk mondatot a néhai magyartanárom szerint, Isten nyugosztalja) ne vegyétek henegegsnek drága barátaim, de semmi hallucináció meg egyéb furcsaságok...

Ennek az attitűdnek igen jellemző megnyilvánulása az a megoldás, amelyben a babona egyszerű tipográfiai megoldással, mintegy metanyelvi megjegyzésként épül be a közlésbe:

- De/vel nem kezdünk mondatot/ Orsiból csak egy van!
- Hát(tal nem kezdünk mondatot :)) nekem volt már egy fagyim a 4.5-el az utóbbi egy hónapban és pont egy olyan pillanatban, hogy ki akartam rohanni a világból... már három órája folyamatosan gépeltem egy levelet a haveromnak, és egyszer csak „NetScape performed an illegal operation and has to be terminated”.

4.1.3. A kételkedés és az önironia egyes esetekben átfordul a nyelvi babona teljes elutasításába, és a babonára, a babonában hívókra irányuló iróniát is felfedezhetünk ezekben a megfogalmazásokban:

- Ez játék. Kalandjáték, ahol a főhősök mi vagyunk, az isteni programozó determináltságával áldva. És csak egy életünk van. És úgy kell viselkednünk, hogy bármelyik pillanatban életben maradhatunk. És „éssel” nem kezdünk mondatot! És csak azért is! Tehát médiapedagógia!
- naplóz + gatok, levelez + X, csetel + X, töltő + X, keres + X.
X = getek
hát, ez egy ilyen programozós elvont megközelítés volt.
most saxon éppen ezt olvassa, és azt gondolja hogy: hát-tal nem kezdünk mondatot nem hát.

Ezekben a megnyilvánulásokban a babonákhoz való viszony kifejezése akár stílus-eszközzé, szövegszervező erővé is válhat.

4.2. A nyelvi reflexióként előforduló babonák közlésbeli szerepét vizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy a teljesen elfogadó állásponttal szemben a tudatos nyelvhasználók egy részénél ezek a tévhitek megkérdőjeleződnek, sőt elfogadhatatlannak érzik őket,

másrészt viszont gyakori emlegetésük azt is jelzi, hogy mégis továbbélnék, és még ezekben az esetekben is viszonyítási pontként szolgálnak.

5. Összegzés

A nyelvi babonák, hiedelmek léte a nyelvről való köznapi gondolkodás sajátosságai miatt elkerülhetetlennek látszik. Véleményem szerint azonban az anyanyelvi nevelésnek, a nyelvi ismeretterjesztésnek, a nyelvi tanácsadásnak és a nyelvhasználati segéd-eszközöknek a szemléletformálást tekintve mégis nagy felelősségük van ebben a kérdésben.

A babonák érvényesülésének gátolásában meglátásom szerint nem egyszerűen a cáfolatuk, hanem egy differenciáltabb szemléletmód érvényesítése, a nyelvváltozatok sokféleségét felmutató tudományos kategorizáció tudatosítása játszhatná a legfontosabb szerepet.

A szemléletformálásnak, a többszintű nyelvhasználat, a nyelvváltozatok, a nyelvi variabilitás, a változatosság elismerésének, azért is van fontos szerepe, mert ez teheti lehetővé olyan tudatos nyelvhasználók nevelését, akiknek a számára a nyelvhelyesség eszménye nem a sztenderd formák elvárását jelenti minden helyzetben, hanem a közlés-helyzetnek megfelelő, a közösségben elfogadott közlésformák használatát. Ebben a tekintetben ezért a leglényegesebb és legsürgetőbb feladatnak a nyelvhasználat értékelésében érvényesíthető árnyalt, a szociolingvisztika, a stilsztika és a pragmatika eredményeire egyaránt építő szempontrendszer kialakítását és tudatosítását látom.

Jegyzetek

¹ Nyelvi reflexión a nyelvről való gondolkodást és beszédet, azaz közvetlen metanyelvi tevékenységet értek.

² A nyelvalkítás terminust a Lanstyák István által bevezetett értelemben használok: „Nyelvalakításról akkor beszélünk, ha a metanyelvi tevékenység célja vagy *egyik* célja a diskurzusoknak, ill. hosszabb távon magának a nyelvi rendszernek, valamint a különféle nyelvváltozatoknak a kisebb-nagyobb mértékű megváltoztatása”. L. Lanstyák, megjelenés alatt.

³ A zárójelben megadott számok közül az első a kérdés sorszámát, a második pedig az adatközlő azonosítási számát jelzi.

Hivatkozások

- Domonkosi Ágnes 2004. A társasnyelvészet szemlélete a magyar nyelv oktatásában. *Emberköz-pontúság a magyar nyelv kutatásában és oktatásában*. (A BDTF Magyar Nyelvészeti Tan-székének Kiadványai VI.) Szombathely: BDTF. 28–34.
- Esling, John H. 1998. Everyone Has an Accent Except Me. Bauer, Laurie–Trudgill, Peter szerk., *Language Myths*. London etc.: Penguin. 169–175.
- Kiss Jenő 1998/2002. Helyes és helytelen (nyelvjárási környezetű általános iskolások nyelvi ada-tainak tükrében). *Magyar Nyelv* 94, 257–269. – Újraközlés: Jászó Anna–Bódi Zoltán szerk., *Szociolingvisztikai szöveggyűjtemény*. Budapest: Tinta Kiadó. 28–42.
- Lanstyák István, ebben a kötetben. A nyelvi tévhitekről.

- Lanstyák István, megjelenés alatt. A szervezett nyelvvalakítás válfajai.
- Preston, Dennis R.–Robinson, Gregory C. 2005. Dialect Perception and Attitudes to Variation. Bell, Martin J. szerk., *Clinical Sociolinguistics*. Oxford: Blackwell. 133–149.
- Sándor Klára 2006. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. Kiefer Ferenc szerk., *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 958–995.
- Szepesy Gyula 1986. *Nyelvi babonák*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- URL: <http://mek.oszk.hu/01600/01688/01688.htm>
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. Nyelvhelyesség és megismerés. Tolcsvai Nagy Gábor, *Nyelv, érték, közösség*. Budapest: Gondolat Kiadó. 266–277.
- Wacha Imre [2002] Néhány kiejtési álszabályról. Balázs Géza–A. Jászó Anna–Koltói Ádám szerk., *Éltető anyanyelvünk. (Írások Grétsy László 70. születésnapjára.)* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 483–488.

Summary

Language superstitions and stereotypes:
Correctness and incorrectness from the perspective of folk linguistics

This paper examines language superstitions and stereotypes to find out how they are integrated with other components of speakers' metalinguistic knowledge and to identify the factors responsible for their emergence and consolidation.

Research on folk linguistics has shown that everyday thinking divests language of its cognitive embedding and attributes an ideal form to it in a Platonic reality. Consequently, any deviation is perceived as an error, a regional variant or incorrect usage. In other words, this naive approach is deeply rooted in the dichotomy of good and bad, correct and incorrect, which results in a demand for easy-to-grasp rules. However, diversity and variability in language use cannot be adequately described in terms of the duality of correct and incorrect. The view of language underlying standard-focussed language cultivation used to share a number of features with the approach based on the dichotomy of correct and incorrect, and hence tended to reinforce language myths rather than replace them with scholarly knowledge.

The author applies two different methods to identify conscious value judgements and stereotypes about language use and to present how such myths operate. The first one is the evaluation of data gathered with an active method, specifically a questionnaire on language attitudes, including correct and incorrect usage, and linguistic phenomena causing rejection or embarrassment. The second one is a non-interfering method, consisting of the interpretation of specific individual language myths as they occur in the dialogues of Internet forums and of the various roles they play.